

Оксана Кісь (Львів, Україна)

РЕЦЕПЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ТА НЕЗАЛЕЖНОСТІ
В АВТОВІОГРАФІЧНИХ ОПОВІДАХ ЖІНОК УКРАЇНИ
ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПРОЕКТУ «УКРАЇНА ХХ СТОЛІТТЯ У ПАМ'ЯТІ ЖІНОК»¹

Політична історія України є складною, сповненою розривів, суперечностей та конфліктів. Століття бездержавності, значні етнокультурні відмінності різних регіонів, неодноразові зміни суспільного устрою протягом ХХ ст., політичні та економічні катаклізми — усе це безсумнівно позначилося на процесі формування дискурсивних практик та життєвих стратегій сучасних мешканців України. Вивчення саме жіночого історичного досвіду, тих історичних обставин і чинників, що вплинули на формування соціальних ідентичностей українських жінок, їхніх політичних поглядів, релігійних переконань, суспільних та соціальних настанов тощо вкрай важливе з огляду на (все ще) ключову роль жінок як агентів соціалізації дітей. Жінки — це половина громадян України, тож вивчення генези їхніх політичних орієнтацій, суспільних ідеалів, цінностей може дати ключ до розуміння чинників жіночої електоральної поведінки, критеріїв політичного вибору, мотивів громадської активності тощо. У подібних дослідженнях винятково цінною є методологія усної історії, яка засвідчила свою релевантність як у гендерних студіях², так і у вивченні посттоталітарних суспільств³.

Саме таку спрямованість має міжнародний суспільно-науковий проект «Жіноча пам'ять: вивчення життя та ідентичностей жінок при соціалізмі», започаткований 1996 р. у Празі дослідницями з центральноєвропейських країн (Чехії, Словаччини, Польщі, Сербії, Чорногорії, Хорватії та колишньої НДР)⁴. Його першорядним завданням є документування досвіду жінок часів соціалізму шляхом запису та подальшого порівняльного аналізу жіночих автобіографій. Метою є вивчення повсякденного життя, поглядів, соціальних ідентичностей та життєвих стратегій різних поколінь жінок під час та після соціалізму в країнах колишнього соцтабору. Для реалізації проекту було обрано єдиний метод (автобіографічний), розроблено та узгоджено спільну техніку запису інтерв'ю, що робить матеріали, отримані в різних країнах, придатними для глибших крос-культурних студій.

Долучення України до цього проекту восени 2002 р. відкрило унікальні перспективи використання ефективної методики та практичного досвіду учених цих країн для розвитку нової для нас ділянки *усної жіночої історії*. Дослідження «Україна ХХ століття у пам'яті жінок» передбачало запис та аналіз тридцяти автобіографій жінок старшого віку (народжених у 1920–1930-х рр.), що нині мешкають на Заході, Сході та Півдні України (а саме — у Львові, Харкові та Сімферополі)⁵. Відкриті партнерські умови участі у міжнародному проекті дали можливість обрати

відповідні пріоритети щодо проблемно-тематичного фокусу та способу аналізу біографічних матеріалів, тобто визначити суто український пізнавальний інтерес. Вузловими темами подальшого аналізу жіночих автобіографій є: питання формування, взаємозв'язків і трансформацій національної, регіональної, етнічної ідентичностей жінок у контексті міжетнічних відносин; вплив радянських владних структур на формування жіночої долі (проблеми масових політичних репресій, національно-визвольних змагань, дисидентства, свободи слова і віросповідання тощо); обставини і наслідки вимушеної міграції населення (депортації, «чужинці», еміграція та репатріація, тимчасова трудова міграція — заробітчанство в СРСР і за кордоном); жіночі стратегії виживання та переживання наслідків історичної травми (насамперед, у часи війни — на окупованих територіях, в евакуації, на примусових роботах у Німеччині, на фронті); жіноче бачення і (пере)оцінка різних політичних систем (радянської та демократичної) на тлі здобуття Україною державної незалежності.

Спробуймо простежити, якого індивідуального смислу набула доба соціалізму у свідомості жінок залежно від їхньої етнічності та місця проживання, які, відповідно, зумовили і їхній індивідуальний історичний досвід. Аналізуючи біографічний наратив, особливу увагу звертатимемо на спосіб формулювання думок та особливості побудови і представлення аргументів, добір слів та прикладів для ілюстрації, а головне — на контекст, у якому актуалізується та чи інша тема, асоціативні ланцюги, що поєднують її з іншими темами, розкриваючи властиві дискурси та ідентичності. Цікаво також порівняти спонтанні рефлексії жінок про радянську владу під час безперервної автобіографічної оповіді та у фазі внутрішніх запитань, з одного боку, зі змістом та характером тих оцінкових суджень, які висловлюють ті самі оповідачки у відповідь на прямі фокусовані запитання *«Яке значення в вашому житті мала радянська влада?»*, та *«Яке значення у Вашому житті мала незалежність України?»* у фінальній фазі інтерв'ю — з іншого боку. Подібне зіставлення може показати, якою мірою офіційний політичний дискурс (насаджуваний потужною радянською пропагандою) співвідноситься з індивідуальним біографічним досвідом жінок з точки зору взаємин із владою та інших повсякденних практик (насамперед, соціальних відносин — із родичами, сусідами, колегами по праці та ін.). Така сама процедура доцільна й для виявлення ролі індивідуального життєвого досвіду й офіційної ідеології у формуванні ставлення жінок до радянської влади та української державної незалежності, а також низки інших питань, що набули політичного забарвлення (етнічні відносини, питання мови тощо).

Соціалізм і радянська влада

Попри те, що всі ці жінки усвідомлюють небездоганність радянської влади, існує відчутна відмінність у їхніх міркуваннях та особистому сприйнятті її вад і переваг. Предмет та глибина критики тієї влади виразно корелює з місцем про-

живання й етнічність респондентки. Як свідчать матеріали біографічних інтерв'ю, старші жінки усіх трьох регіонів усвідомлюють та визнають позитивний вплив радянської влади, а саме — тогочасної соціальної політики на їхні індивідуальні долі. Це стосується насамперед доступності певних соціальних благ, як-от: можливості здобути добру безкоштовну освіту, отримати роботу за фахом та повну зайнятість (особливо у порівнянні з високим рівнем безробіття сьогодні), користуватись безкоштовними медичними послугами та отримати безкоштовне житло. Загалом, вони визнають, що своєю вертикальною соціальною мобільністю вони значною мірою завдячують саме системі соціалізму, хоча й не усвідомлюють гендерно-емансипаційні її аспекти.

Радянський період у житті Михайлини⁶ (українки зі Львова) розпочався після Другої світової війни, коли згідно з міжурядовим договором між УРСР та Польщею⁷ її родину примусово переселили з території Польщі на західноукраїнські землі. У своїх тогочасних поневіряннях Михайлина не звинувачує радянську владу, адже труднощі переїзду і облаштування на новому місці не витримували порівняння із жорстокістю з боку поляків напередодні депортації.

Її спогади про перші повоєнні відносини із радянською владою пов'язані із досвідом страху та тиску: одразу після переселення — загроза примусового набору на роботу у Росію (UL4-05: 132–140)⁸, далі — примусовий вступ до комсомолу та колгоспу, яких вдалося уникнути тільки завдяки щасливому випадку (UL4-05: 172–200; 578–585), виснажлива праця на державних полях «за трудові» (UL4-05: 557–578), примусова здача збіжжя на «контингент» і позбавлення землі через загальну примусову колективізацію (UL4-05: 535–546), які врешті змусили її сім'ю перебраться жити до Львова. Примітно, що спогади Михайлини про період, який передував її переїздові до міста, мають вигляд розповіді, віддзеркалюючи конкретні події з її життя, вони практично не містять оцінкових суджень (навіть її аргументи щодо небажання вступати до комсомолу та колгоспу стосуються насамперед страху за своє життя та турботи про власне здоров'я, а не ідеологічних міркувань).

«Ну а ми — колгосп. Мама хвора, а я сама що буду робити в колгоспі? Я не дам раду! Я також не могла: ноги боліли, бо по стерні якщо цей... І тоді всіх зганяють в МТС (машинно-тракторна станція), і всіх-всіх з села, всіх зганяють: хто запишеться — того відпускають. Ну, та як мама вже стара і хвора, мене загнали. Ночували ніч, день... Я кажу: «Я не можу підписати! Запишись в колгосп — значить з села вже не виїдем!» <...>. Мене, як я робила в Н, мене цілий день тримали в райкомі комсомолу, щоб записатися в комсомол! Я кажу так: «Як я запишуся в комсомол (6 кілометрів додому) — мене по дорозі вб'ють, що мама буде робити?!» Тоді комсомольців вбивали. Ну хто вбивав? — москалі вбивали! Що то ніби... підіслані, що ніби то бандерівці вбивають» (UL4-05: 172–183).

Після переїзду до Львова у неї виникають інші проблеми, які, вочевидь, не були актуальними у селі. Це насамперед обмеження використання рідної мови у професійній сфері та заборона задоволення релігійних потреб під час роботи

виховательскою дитячого садка і, відповідно, страх переслідувань за їх порушення (UL4-05: 240–249; 355–360; 430–441). Саме в контексті цього досвіду розповідь Михайлини набуває характеру узагальнень (розповідь переходить у площину колективного досвіду/пам'яті — спостерігається переважне вживання займенників першої особи множини — *ми, нас, наші* тощо), формулювання стають більш політизованими, у них з'являється оцінка системи загалом. Характерно, що, висловлюючи критику обмеження громадянських прав і свобод у радянські часи, Михайлина, проте, визнає переваги її соціальної (насамперед, житлової) політики:

«Так що, порівняно з життям, як за радянських [часів], а тепер — дуже змінилося, дуже змінилося! Тому, що вільне слово. Чи до церкви, чи щось сказати, чи заспівати, чи щось... <...>. Бо знаєте, за радянських часів як було... Хоча й також: і хату дістали, хоча скільки то здоров'я коштувало, пока ту хату дістали. Але дістала. Але то, що не було тої вільності, щоб людина могла вільно дихати. Сидиш — не знаєш, чи завтра не придуть по тебе, не заберуть тебе. То всьо було в тих 60 роках після війни, то дуже, то дуже тяжко було жити: і голодовка, і все...» (UL4-05: 525–532).

Отже, оцінюючи значення радянської влади у особистому житті, у відповідь на пряме фокусоване запитання Михайлина намагається бути об'єктивною, називаючи як переваги, так і вади того ладу:

«Значення то, що я поступила, що вечірнє вчилася, і вечірню школу закінчила, і вечірню поступила. То тільки добре. А остальнє — той колгосп, то навчилися, що тягали в колгосп — то мінус був <...>. Ну і то, що малі зарплати були <...>. І що слова ніякого, вільного слова не мала, і не могли до церкви ходити, нічого. Тим погано було. А то, що легше було, то легше хати можна було, [ми] ще дістали хату <...>. Що вчилися, що не платили, що легше було поступити <...>, дочка і я поступила <...> і вчилася. І школу вечірню вчилася. І дочка поступила. <...>. Тим легше. А остальним, то це нічого доброго не було. Бо не мала вільного слова! Не мала права нічого сказати, бо боялася, що як щось скажеш, то тоді можуть прийти забрати і посадити. І говорю, до церкви: я привикла скоріше все до церкви ходити і все, а тут не мала права! Дітей не мала права [хрестити в церкві]...» (UL4-05: 1435–1448).

Надія, інша українка з Заходу, у відповідь на те саме запитання висловлює своє бачення практично тими самими словами:

«То, що я кінчила педучилище, а життя було дуже важким фактично. Те, що я здобула освіту без грошей, бо тоді ніхто не брав такого хабаря, як зараз. [За] навчання не треба було платити, давали ще ту мізерну стипендію 140 рублів <...> А життя було дуже важке. І не було що з'їсти, і не було що одягнутися. Одне те, що я освіту здобула... А що більше — більше нічо. Ну, працювала. <...>. Ну, що основне, то що я здобула освіту і стала вчительком, що мрія моя дитяча здійснилася. А життя було важким. І по чергах ми стояли. І за продуктами, і грошей не вистарчало, і одягу не було. Всяко проходилося. Ну що далі. То що освіту здобула я, а так більше нічо.

<...> Що то говорити. Ми не мали права ніде ні голосу, ні нічого. <...>. Яке було право? Ніяке. І мама боялася. Ні свят ми не справляли. Ще пам'ятаю, в педучилище як ходила, на першому

курсі ми ходили завжди в церкву. А потім прийшла педагогічка така NN <...> Вона як побачила нас в церкві, то після того сказала: «Я ще раз вас побачу!... Ви що за вчителі, що ходите до церкви?! Вам не бачити педучилища і професії вчителя». <...> Бо так: того не можна, того не можна, там не сядь, там не скажи. Всього було заборонено, бо попав би за ґрати. А ще особливо до 53 року, то то вже навіть нема що говорити. Поки Сталін жив, то то було!... Щось протів сказав — і вже в НКГБ був. Вже ламали пальці, вже печінки відбивали і всьо на світі...» (UL2-04: 1179–1240).

У спогадах цієї жінки тема радянської влади виникає вперше як розповідь про зустріч радянських військ, що увійшли до її рідного містечка наприкінці війни, коли тут було вперше встановлено радянську владу (UL2-04: 66–71). Тоді ж нормальне життя її родини було фактично зруйноване: батька заарештували і за судили на 10 років за те, що під час окупації працював бухгалтером на пошті, а мати-вчителька — дружина «ворога народу» — залишилася з трьома дітьми і без дозволу на вчительську працю. Чи не кожна наступна згадка про радянську владу пов'язана із певним негативним досвідом у житті Надії: це і дитячі спогади про надзвичайні труднощі повоєнного виживання (UL2-04: 134–138), і примусовий вступ до комсомолу (UL2-04: 201–206), і страх переслідування за необачне слово критики на адресу тієї ж влади (UL2-04: 253–256), численні випадки принижень на національному ґрунті тощо. Водночас слід зауважити, що хоча у фазі біографічного наративу звертання Надії до теми радянської влади мають радше характер оповіді про конкретний особистий досвід, вони, як правило, містять також і оцінкові судження.

Федора, білоруска, яка оселилася у Львові після війни, хоча в своїх оцінках радянської влади і коливається між схваленням та осудом, все ж віддає перевагу попередньому ладові. Її аргументи «за» — безпека (як наслідок суворого покарання правопорушників) та соціальна політика, противагою яким є репресії, голодомор, обмеження свободи слова.

«Но я знаю только што — што сильно строгий був закон. Мы могли ночами спать во дворе, на сене .... — никто нас не тронул. Ишли вечерами, куда хотели — нас никто не тронул. Вот это я помню, што сильно був строгий закон. И если кто сделал якую, то был наказанный за все это. Если крали колос... Это было такое, что жнива, сжинали этой машиной — косилки такие, а люди ходили собирать после (когда голодовку сделал Сталин) собирать эти колоски. Так от: насобирали яких-то колосков — поймали его... <...> Откуда той Сталин знал, што там когда пошев в селе на той город?! Я только так соображала: свои предатели были! И тут доносят до НКГБэ, а НКГБэ тутека их счас садят у тюрьму <...> За злодейство страшно больша была строгость!» (UL3-05: 1544–1556).

«Бо мы привыкли к одному закону. Так: Сталин сказал — закон! <...> А што он робыв подлости потом, вот голодовку эту... <...> Так что особенно радости не было никакой от жизни такой... Счастливой жизни не было! Всё тревоги, тревоги, тревоги... Тюрмы, да наказания, да голодовка, да вот такая... Вот и всё. А тут война пошла... После войны тоже радости не было. Но он [Сталин] как-то ще трохи давал — снижав цены. Хоть был голод, але снижав по несколько

процентов, каждый год снижения делав, вот. А что он перебив самых главных людей, образованных, сынов, то ему вже народ никогда не простит. Але не имели права сказать — бо буде тюрьма, буде тюрьма! То тепер мы можем, что хотим говорить — никакой тюрьмы, а тогда — не дай Бог, шо сказать, о! И вот, вы знаете, не могу определиться, што оно лучше, што гирише. Просто было такое ощущение, што всё напряженно было. Боялися красти, боялися оскорбить...» (UL3-05: 1562–1578).

Цікавим видається одне з зауважень, яке опосередковано вказує на вимушений характер її вступу до комсомолу. Його Федора робить принагідно, оповідаючи про свій досвід воєнних часів:

«А комсомольцев усех немец у нас уничтожил <...> Приходит, этот <...> СС с тыми коронами смерти. Вот: «Ты комсомолка?» <...> Я говорю: «Так хто же ни був за этой власти комсомолом? И пионером, и комсомолом, и коммунистом», — рассказую» (UL3-05: 280–289).

Водночас жінки зі Сходу та Півдня України розмірковують про радянську владу у цілком іншому світлі. Одна з них, кримчанка Лариса, чий батько-лікар був репресований за наклепом, все-таки вважає, що соціальна політика радянської влади може виправдати подібні жертви. На самому початку своєї розповіді вона з сумом пригадує батька і його безпідставний арешт, однак вже за кілька хвилин її особиста втрата протиставляється загальним набуткам від цієї влади:

«Я считаю себя очень счастливым человеком, несмотря ни... на все беды, несмотря на то, что было все в жизни: <...> был суп с керосином [во время оккупации], потому что наши, уходя, обливали керосином пшеницу <...>. Несмотря на то, что вот десять лет папа... Все-таки считайте пострадавшие от советской власти, но... Я лично, это мое личное мнение, если бы не она — многие бы не получили образования, многие бы не получили то, что они имеют сейчас, не стали бы тем, кто они есть сейчас. Они бы не⁹ имели ничего этого. И медицина [пауза], как мы ее ругали, но она ж ничего не стоила нам. <...> Образование — пожалуйста, лагеря детские — пожалуйста...» (US1-04: 363–371).

Наприкінці інтерв'ю на пряме запитання про те «Яке значення мала у Вашому житті радянська влада?» Лариса, засвідчуючи своє усвідомлення вад тієї системи, все ж висловлює свою позитивну оцінку і навіть вдячність:

«[Советская власть имела] большое значение в моей жизни. Были плюсы, были беды, было горе, были неприятности. Но вместе с тем в этой жизни я выросла, начиная с [19]33-го года по сей день. Я получила образование, получила специальность, я имела работу, я зарабатывала, я могла разрешить себе многие вещи. Вот. <...> Поэтому лично мне... Конечно, родителям пришлось несладко — но моя жизнь, в отличие от родителей, оказалась более удачной, потому что, если мама 10 лет была без папы, мне такой беды не досталось. <...> Так что я могу быть только благодарна. Я не берусь судить о тех годах, которые были до [19]33-го, в [19]37-м, которые были потом [пауза]. Вместе со всеми, как говорится, сопереживал всем тем событиям. Но как человек трезвый, нормальный, понимаешь, что любая война, любая перемена, любая перестройка — это жертвы... к несчастью, к сожалению. <...>. Так что я про себя могу сказать, что я полноценно весь период своей жизни прожила при этой власти» (US1-04: 1510–1528).

Валерія з Харкова розпочинає свою життєву історію розлогим спогадом про те, як дитиною втратила батька. Вона веде далі, докладно розповідаючи про ті труднощі, які пережила вона сама, її мати, брат і сестра, виживаючи у голодні роки 1932–1933.

*«Время наступило очень тяжелое, [19]32-33 год, **тяжелейшие**, которые называют голодомором. Мы жили в городе NN Донецкой области, вот мама с тремя детьми осталась. Накануне смерти отца, он неожиданно умер, накануне смерти отца, купили недостроенный домик. Этот домик остался недостроенный еще, плюс еще трое детей в тяжелейшие эти годы, Голодомор. Но мы Голодомора не ощущали, мы жили в городе, давали нам какие-то там пайки, мама работала, образования у нее не было, там 3 или 4 класса, образования не было, и поэтому, как мы выжили... Я только помню, что она носила на рынок... некоторые вещи отца: пальто, костюм там, сорочки, головные уборы, обувь. И возьмет целую, целый узел, свяжет, понесет на рынок и приносит нам хлеба, так вот. <...> Ну было, конечно, **очень** трудно, но мы выжили, выжили, работали, выжили, мама работала, выжили, **трудно** было очень <...>. Очень трудно было, конечно, в деревне, в селах — **там было** действительно трудно, а в городе-то кое-что давали...»* (УК1-04: 10–42).

Попри це, усі її подальші спогади наскрізь пронизані позитивними оцінками різних сфер тодішньої системи суспільного устрою, у яких вона мала певний досвід. Цікаво, що такі оцінкові судження (аргументація) мають характер органічних та принагідних вкраплень у загальний наратив. Вони висловлюються на завершенні певних тем чи сюжетів, розставляючи відповідні акценти щодо ставлення оповідачки до власного минулого досвіду.

*«За состоянием здоровья детей тогда **следили очень** в школе, порядок был хороший. У нас вообще **образование** на высоком уровне было...»* (УК1-04: 110–113); *«Конечно, с питанием было очень плохо, но **детей** кормили по тем временам хорошо, они молочное получали, у них компот был, у них может быть когда-то что-то было мясное, детей кормили хорошо. **В больницах**, если кто лежал, тоже хорошо кормили».* (УК1-04: 733–737); *«Ну в школе очень строго было, очень строгие правила были такие, строго **оценки** ставили, ну поэтому знания у нас были хорошие, хорошие у нас были знания»* (УК1-04: 890–892); *«Особенно институт не запомнился. Запомнилось только тем, что были очень дружные, были ребята...»* (УК1-04: 1095–1096).

Особливо показовим з цього погляду є епізод, коли її чоловік ще парубком написав листа особисто Сталіну з проханням направити його на навчання в авіаційне училище. У цій розповіді якраз з'являється аргументація, що показує ставлення Валерії до того режиму:

*«Это сейчас, я вам скажу, Сталина ж во многом искажают, **во многом** искажают. **Было** у него что-то плохое, но было ж и хорошее. Так вы **просейте**, как муку сквозь сито: возьмите хорошее, а плохое выбросьте <...>. Да, он жесток был, но наша такая... многие ж сейчас возвращаются к этому, что, мол, надо руку вот такую [сжимает кулак] держать, [твердым голосом, возбужденно] и народ — **шоб он понимал...**»* (УК1-04: 1195–1202).

Відповідаючи на пряме запитання «Яке значення у вашому житті мала радянська влада?», Валерія підсумовує все розказане раніше, ще чіткіше формулює свою позицію, аргументуючи своє позитивне ставлення до тогочасного устрою в той самий спосіб:

«Советская власть в моей жизни имела очень большое значение [возвышенно]. То, что мы выжили в [19]32–33 год, уже будучи без отца у мамы. <...> Мы выжили — это раз, мы пошли в школу, учились хорошо, вот. Если нужна была какая-то помощь медицинская <...>, обслуживали нормально. И разве бы я где-нибудь, в каком-нибудь государстве — остаться круглой сиротой, и получить высшее образование?! Нет! <...> Я получила, работала <...>, у меня никогда сложностей не было, мне всегда во всем помогли, вот, поэтому... Вот это она мне образование дала, воспитала меня, все...» (УК1-04: 2279–2290).

Фактично, у жіночих автобіографічних наративах простежується певна закономірність. Жінки зі Сходу та Півдня (навіть ті, чії родини безпосередньо постраждали від радянської влади через Голодомор, репресії тощо) намагаються якщо не повністю виправдати, то бодай применшити негативні аспекти та наслідки тоталітарного режиму. Вихваляючи політику і практику соціалізму в соціальній сфері (зокрема, безкоштовну освіту та медицину), вони розглядають пережиті ними труднощі й обмеження як справедливу ціну за отримані блага. Для них ті переваги, що одержали звичайні люди завдяки радянській владі, мають більшу цінність, аніж втрати, яких вони зазнали. Глибоко, з дитинства, індоктриновані радянською пропагандою, деякі з них і далі готові визнавати навіть доцільність сталінської політики і практики.

Українські жінки з Заходу, навпаки, зберігають болісні спогади про пережиті труднощі радянського часу. Визнаючи певні переваги соціалізму, вони, втім, не готові ані забути, ані пробачити його вади. Це стосується насамперед обмежень громадянських прав, тобто дискримінації, якої вони зазнали за радянської влади. Схоже, можемо говорити про два різні дискурси із властивими системами цінностей: радянський — готовність платити громадянськими та особистими свободами за соціальні блага та стабільність, та національно-демократичний — готовність заплатити матеріальним добробутом та соціальним захистом за демократію та національну незалежність.

Характерно, що в наративах жінок зі Сходу та Півдня проблема обмеження громадянських прав і свобод (зокрема, свободи слова) порушується вкрай рідко. При цьому жінки не лише не висловлюють прямої критики з цього приводу, але навіть заявляють про безпідставність подібних звинувачень на адресу радянської влади, вади якої вважають перебільшеними. Наприклад, Наталія, корінна росіянка з Криму, вже у перші хвилини своєї біографічної розповіді вважає за потрібне задекларувати своє ставлення до соціалізму як ладу загалом:

«Отношение свое к существующему, существовавшему тогда строю у меня однозначное: я считаю, что это был очень положительный строй, было бесплатное обучение, была бесплатная медицинская помощь, девочкой я часто ездила в пионерские лагеря, как ...э... бесплатно или при низкой такой оплате. Единственное, что мне вот не нравилось в том строе — это знает, несколько такая была зашоренность [поменяла позу, в которой сидела].

Вот, допустим, делаешь какой-то доклад, так ты не имеешь права сказать так, как ты это хочешь, а вот тебя вводили в какие-то рамки вот, определенными словами в определенном порядке ты должен был все это изложить. Вот это мне как-то не нравилось. Все-таки действительно вот сейчас демократия, она дала большую свободу вот творчеству и как-то возможности выразить свои мысли, ну а в принципе, я ж говорю, я считаю, что тот строй был гораздо справедливей, что относились к человеку — как действительно к человеку. Если говорят о советских репрессиях, то я не считаю, что это все были только незаслуженные люди, терпели такие наказания» (US3-04: 31–46).

Валентина, інша росіянка з Криму, взагалі заперечує відсутність свободи слова в СРСР, посилаючись на власний життєвий досвід.

«Я не могу упрекнуть государство в том, э-э, что, оно лишило меня каких-то свобод, выбора профессии, отношения к жизни. Говорят, что, вот, не было демократии и так далее... Я человек прямой, я не любила никогда говорить за глаза, я любила всегда говорить людям правду. <...> Ко мне всегда относились хорошо, несмотря на то, что я могла на любом собрании, партийном собрании, Совете (я двадцать лет... более двадцати лет была членом Совета, э-э, университетского) — и я могла выступить прямо и сказать о всех недостатках людей и человека, или о всех поступках, или то, что мне не нравилось в нашем университете. И я не чувствовала к себе потом негативного отношения. Это удивительно! Некоторые часто обижаются, что его недолюбливали, не уважали, не отмечали... Я за свою жизнь не могу пожаловаться, э, на то, что, э, у нас не было демократии <...>. Конечно, и я в своих выступлениях, иногда, была не права, может быть... Может быть не точно и не хорошо знала чело[века]... что-то... Но в принципе, на меня никто никогда не обижался, и, в принципе, всегда реагировали. Будучи в городском Совете, я на сессиях могла выступить и критиковать любого председателя городского Совета, любого депутата... <...>. И никто на меня не обижался. А теперь говорят, что там попиралась свобода, че... это... слово за... критическое за... э — эф... оценивалось плохо и преследовал кто-то... Я не чувствовала это к себе. Потому, что я, я знала, что я сказала то, что я думала, и что я <...> могу свободно выразить свою мысль и сказать то, что я знаю, думаю и чувствую. Вот так. [Длинная пауза]. Так, что, э-э, советская власть, э, не всеми, э, правильно оценивается» (US6-04: 1352–1394).

Цей приклад цікавий, зокрема, тим, що Валентина — не просто російськомовна мешканка України; вона — справжня росіянка, народжена в Центральній Росії, а в Криму оселилася після війни. Цей факт, схоже, лише додатково ілюструє ті подвійні стандарти, що існували в УРСР для людей різних національностей (насамперед — для західних українців із тавром «бандерівці» та етнічних росіян) щодо їхніх індивідуальних прав, свобод та можливостей.

Соціальна (не)рівність

Однією з ключових ідей соціалістичного устрою є теза про соціальну рівність громадян, однаковий для всіх громадян доступ до ресурсів та можливостей. Утім, у житті практично кожної із жінок, чії біографії нам доступні, згадуються випадки

соціальної стратифікації та нерівності (привілеїв чи дискримінації) на основі відмінностей у суспільному статусі чи матеріальному становищі. Та сама Валерія з Харкова, яка у своїй оповіді неодноразово підкреслювала саме виняткову для соціалізму соціальну рівність, згадує про два випадки, коли їй ще дитиною довелося відчувати існування подвійного стандарту для представників різних верств.

«Учительница у нас была... в первом классе из «баров», барская такая дама, и она как-то пренебрегала бедными детьми, знает, она на нас так... выделяла. И я иногда, бывало, на контрольной работе все сделаю, хорошо — «удовлетворительно», ни одной ошибки. А мы-то уже понимали... Другая соседка — папа был зам директора завода, Верочка, и соседи они наши были, абсолютно ничего не знала, спишет все — и ставила хорошую оценку, четвертные, все...» (УК1-04: 65–72).

«А была у меня подружка, слабенко она занималась <...> Она у меня всегда спишет <...> Они жили очень хорошо по тем временам <...> Отец ее был начальник милиции, у него машина своя была, свои были... значит, дом огромный, во дворе флигель. <...> Я сколько раз у них была, бабушка напечет булочки или пирожки и зовет ее: «Лидочка, Лидочка, иди чайку попей!» Хотя бы за все время, шо я у них была <...> ни разу меня никогда ничем не угощала, вот вам пожалуйста. А там, где от победнее, зайдешь, она: «В., ну садись, от мы там, это самое, садись и ты с нами, а то ж ты все одна и одна дома». <...> Вот такие вот очень богатые были, в квартире ковры, эти, белоснежные постели тода же, знает, кресла такие, ну все, а мы же бедненько жили, для нас это роскошь была...» (УК1-04: 914–935).

Цікаво, що Валерія фактично зараховує вчительку «барського» походження та родину директора (радянського) заводу до однієї соціальної верстви (багатих), що вочевидь вища за її власну (бідних). Рівень заможності представників цих верств фактично стає основою для соціальної несправедливості (наприклад, неадекватного оцінювання знань), яку вона пережила ще в дитинстві. Примітно, що тема майнової стратифікації виникає в розповіді Валерії ще лише один раз, а саме тоді, коли вона описує стосунки із західноукраїнським населенням у Галичині одразу після війни.

«...Они были все необразованные, жили по-разному, одни очень богатые, другие бедные очень были...» (УК1-04: 2314–2316); «Ну они не хотели советской власти, не хотели, а жили вот так. Были богачи, но богачей мало было... И вот там, мы к ним хорошо относились, с пониманием, а они к нам плохо» (УК1-04: 2339–2341).

У біографії іншої росіянки — Агафії з Харкова, яка виросла напівсиротою у багатодітній сім'ї, проблема майнової стратифікації радянського суспільства виникає вже у перші хвилини розповіді, в контексті спогадів про важке дитинство:

«Поднимала она нас всех, в основном она шила, шила в богатых домах. С утра она уходила, вечером она приходила» (УК2-04: 24–25); «при матери уже осталось только трое. Зарабатывала в основном шитьем, она шила, шила в богатых домах, уходила на целый день, нас оставляла одних, приходила, ее это устраивало, она там питалась. Конечно, приходила она, иной раз чувствовали мы, что она очень расстроена» (УК2-04: 66–70; 363–364; 367–368); «конечно, были богатые э... семьи, дети которых учились со мной, одевались очень хорошо, особенно

девочки, ну шо ж, только позавидуешь» (UK2-04: 124–128); *«Когда у сестры, вот, допустим, неприятность была в семье, с мужем, она приходила пожаловаться, то мать говорила так: <...> “Насильно замуж тебя никто не отдавал, он богатый был, мы не из той, не из того сословия, вы любили друг друга...”»* (UK2-04: 144–148).

Зауважимо, що сама опозиція багатство/бідність прямо не артикульована (навіть саме слово «бідність» згадане у цій шестигодній розповіді лише один раз, та й то принагідно, як характеристика загального стану економіки). Для Агафії чужа заможність є предметом мрій та заздрості, отже, зрозуміло, що її власна тогочасна бідність є радше тим, чого слід соромитись і про що не личить говорити вголос. Визнаючи своє власне життя доволі успішним, вона, втім, не вважає себе заможною людиною:

«...Конечно... жизнь прошла, жили небогато, но красиво: в кино ходили, в театр ходили...» (UK2-04: 545–546); *«жизнь мы прожили неплохую, небогатую, но очень красивую, мы ездили на курорты, мы ездили по туристическим путевкам, так хотелось узнать многое...»* (UK2-04: 1869–1871).

Їй практично дослівно вторить росіянка з Криму Лариса:

«Я получила образование, получила специальность, я имела работу, я зарабатывала, я могла разрешить себе многие вещи. Вот. Я не жила шикарно, но каждое лето могла в отпуск куда-то поехать» (US1-04: 1512–1516).

У розповіді цієї жінки також не зустрінемо слова «бідність», хоча вона пропонує нам своє розуміння багатства:

«...Жили они неплохо, потому что у них родственники были здесь некоторые, довольно приличные родственники были, довольно богатые <...>, у них имелись целые имения там. <...> Так что дедушка то, что получал зарплату, им хватало, вот они жили нормально...» (US1-04: 1296–1301).

Примітно, що українські жінки з Заходу дещо інакше бачать причини соціальної несправедливості чи нерівності, яких вони зазнали у роки радянської влади. Для Надії саме її етнічне походження (українка) виявилось причиною дискримінації та зверхньо-зневажливого ставлення з боку російськомовних представників влади. Її життєва історія насичена конкретними прикладами випадків приниження та зневаги на підставі її національності. Узагальнюючи власний життєвий досвід, вона стверджує:

«...Презирство було: все говорили, що «ти бандеровка», що «ти западенка». То було з давніх-давен. Поляки нас не вважали і росіяни нас не вважали. Поляки називали холопами, а росіяни називали нас бандерівцями і донині називають «западенка», «бандерівка». <...> Фактично так. Так було і в школі. Дивилися на нас як через ґрати. <...> ну бачиш, до східних, до дітей з східних областей якось було відношення зовсім інше, як до нас з західної. Вони говорили, що то тут <...> все нас називали чогось «бандерами», «петлюрівцями», і всьо. З презирством ставилися до людей з західних областей України, що то говорили...» (UL2-05: 1202–1215);

«...Там з Волгограду жінки сиділи на подвір'ї і кажуть (а по-українськи, я зайшла: «Добрий день» — говорю): «О, бандеровка приїхала, западенка приїхала. Вам здесь не место».

Отак нас трактували. Да, западенка, бандеровка, всьо, більше інакше не називали тебе» (UL2-05: 1081–1082); «на нас дуже мало звертали уваги в школі, і то було мені больно. Болюче те, що завжди говорили, коли відповідали, ішла відповідати, то говорили: «NN, бандерівка, відповідати буде зараз». А то ранило душу дитині дуже» (UL2-05: 1081–1082); «Переважно давали [звання] заслужені які вчителі зі східних областей. А з Західної України нікого майже не було. Не нагороджували, бо нас рахували, що ми вже така сіра маса яка — бандерівська, як називали [сміється]. І то нам не треба було» (UL2-05: 1072–1075).

У такому контексті показово й те, що епізод з життя Надії, де їй довелося відкрито обстоювати свої інтереси перед учителем-хабарником, також містить відтінок національної дискримінації, адже у момент конфлікту актуалізується тема безправності на підставі (етнічного) походження.

«Я мала 14 років, мала ще, розплакалася і до того вчителя кажу: «За що ви мені поставили трійку? Ви ж казали, що я дуже добре здала, на відмінно, а трійку поставили?» Він встав і не знає, що говорити. [Пауза]. Але йшов той зауч NN і каже: «Ти ще, бандерівка, тут шось голос піднімаєш? Закрийся!» (UL2-05: 213–217).

Українка Надія усвідомлює і артикулює свою образу через ту (очевидну для неї) соціальну нерівність, яку бачила за радянської влади: зверхність і зневага з боку російськомовних співгромадян на повсякденному рівні супроводжувалися також етнічною дискримінацією українців на рівні інституційному. Та чи знаходить відображення ця ситуація у наративах жінок Сходу та Півдня?

Валентина з Сімферополя, яка все життя працювала викладачем російської мови, вибудовує виразну культурну ієрархію між Росією і росіянами з одного боку та всіма іншими національностями СРСР — з іншого. Розповідаючи про свою професійну діяльність, Валентина раз-по-раз підкреслює просвітницько-цивілізаторську місію росіян стосовно інших — культурно відсталих народів.

«Тогда страна ставила вопрос — помощь всем национальным республикам, и посылали, закончивших училище в разные республики советские — Узбекиста-а-ан, Калмы-ы-кию. В общем, по всем республикам, особенно среднеазиатским и вот таким отсталым» (US6-04: 130–133); «Советский Союз вывел эти все национальные республики сам, за счет своего горба, и за счет энтузиазма — себе отказывали (я видела, как живут, жили мы в Калининской, в Ярославской области и до сих пор живут, и как живет теперь Украина, как живет Узбекистан, где не было... была полная безграмотность, а все отдавали России все национальные республики, именно России — это я практически все знаю...)» (US6-04: 820–826); «...у нас учились и узбеки, и таджики, мы повышали э... квалификацию преподавателей русского языка из этих стран, как бы оказывали помощь в развитии национальной культуры и в изучении русского языка в этих республиках» (US6-04: 875–878).

Наприкінці розмови, у відповідь на запитання «Яке значення у вашому житті мала незалежність України?», вона знов чітко артикулює ту саму думку.

*«Россия была главным, э-э, главной страной, Россия, которая оказывала **всемерную** помощь во всем — материальную, в культурном, духовном росте, э, национальных республик <...> Нас посылали*

*в Узбекистан, в Грузию, в Армению, то есть там, где нуждалось. Я, э, прекрасно знаю и все данные, которые существуют, что до революции, э, все закавказские страны, республики, все, э-э, средне-азиатские республики и даже Украина... А Молдова?... И так далее... — были же, по сути дела, безграмотными странами, где, э, язык развивался слабо, наука развивалась слабо... Э-и-э, бывший Советский Союз **все делал**, чтобы вывести эти, э, республики...» (US6-04: 1476–1485).*

Характерно, що Валентина оперує одними й тими самими штампами і шаблонами (вочевидь запозиченими із радянської пропаганди) і впродовж біографічного наративу, і у відповідь на пряме фокусоване запитання. Це свідчить про її глибоку ідеологічну індоктринацію: офіційний політичний дискурс став фактично частиною її ідентичності. Подібні ідеї, хоча й у дещо пом'якшеній формі, висловлює українка з Харкова Віра, яка 1939 р. разом з чоловіком була направлена на роботу до Західної України:

*«Муж був направлений по решению ЦК партии наркоматов в NN область директором школы, вот. Мы старались **очень** хорошо относиться к местному населению, мы старались, очень старались. Туда советская власть отправляла рис, тут трудно было, рис отправляли, масло отправляли, в пионерские лагеря отправляли. Ну, шо я вам скажу: ну они бідні люди, так намучалися в неволі: то польські, то австрійські, то венгерські, то се... вони уже нікому нічо не вірять, а тіки хотять, шоб була самостійність, шоб самостоятельная Україна <...> Кода началась война, нас застала война там же, в Западной Украине <...> Ну шо, ми скромно жили, ми не обижали местного населения. Но я бачила, як западенці розправляються з советскими людьми, я бачила. <...> Ми не, ми не обижали местное население, **нікого**, старались, шоби они училися, бесплатно учеба їм була, продуктів багато дали, пионерские лагеря їм открыли, все, а они не отдавали дітей. Не хо... шо, ну они натерпелись. Я их понимаю, я их понимаю, им трудно было жить в польской неволе, венгерской неволе <...> вот, так шо хтозна шо. Мы жили скромно, скромно, ми нічо не брали відтіля...» (UK3-04: 390–418).*

Свідомо чи ні, проте ці жінки говорять фактично про соціальну стратифікацію за національно-територіальною ознакою, коли росіяни/російськомовні громадяни СРСР розглядалися як культурно вищі стосовно «відсталих» інших народів на периферії. Тож вертикальна соціальна мобільність, суспільний престиж і статус особи були, вочевидь, прямо пов'язані із долученням її до російської культури. У розповіді згаданої вже Агафії з Харкова одна теза видається вкрай промовистою у тому, що стосується взаємозв'язку поміж мовою та соціальною стратифікацією:

*«Ведь это же что-то дала **советская власть**, чтобы таким неграмотным родителям, которые по-русски плохо говорили, чтобы выучить детей таких специально-тей!» (UK2-04: 2245–2247, підкреслення тут і далі моє).*

Мовне питання

Тема мови та мовлення у жіночих біографіях тісно переплетена з мовою, якою говорять оповідачки. Питання мовної нерівноправності є досить болісним для тих жінок, чиєю рідною мовою є українська. Вони постійно вказують на несправедливість

ситуації, коли українці повсякчас змушені були засвідчувати свою лояльність до мов імперських націй (польської чи російської), тоді як останні ніколи не поважали їхньої рідної мови навзаєм. Як відомо, попри формальну рівність усіх національних мов у СРСР, практично в усіх радянських республіках панувала асиметрична двомовність: їхні титульні нації зобов'язані були вивчати російську мову, тоді як російськомовні прибульці не вивчали відповідних місцевих мов. Як відомо, подібна мовна політика, спрямована на пониження статусу мов корінного населення, є одним з інструментів будь-якої колоніальної влади, ефективним засобом етнокультурної асиміляції та розмивання етнічної ідентичності автохтонного народу.

Росіяни були титульною нацією СРСР, «старшим братом» інших народів, що був уповноважений вести тих (волею-неволею) до «світлого майбутнього», у якому усі етноси мали злитися в одну політичну націю — радянський народ, що мав би розмовляти однією мовою — російською¹⁰. Як і інші народи, українці змушені були вивчати російську мову та послуговуватися нею у публічній сфері¹¹. Російська мова була мовою державною, офіційною; вона була також рідною мовою вождя революції і мовою спілкування комуністичних лідерів. Тому вона посідала статус престижної, що водночас вивищувало й російськомовних громадян СРСР над тими, хто цією мовою не володів (або володів недосконало). У колективній свідомості утворилась стійка асоціація між радянською владою, російською мовою та російськомовними громадянами. Фактично, російська мова була одним з атрибутів та інструментів режиму, і це значною мірою детермінувало ставлення і до режиму, і до мови: державна політика зросійщення формувала негативне сприйняття влади і водночас жорстокість влади (репресії) спричинила ворожість до її офіційної мови.

Цікаво, що, вказуючи на цілеспрямоване знецінення української мови у часи бездержавності, українські жінки з Заходу посилаються не стільки на тогочасну політику лінгводику¹², державні заходи чи законодавчі акти, скільки на конкретні і буквально тотожні приклади зі свого життєвого досвіду. Так, Надія розповідає напіванекдотичну бувальщину про непорозуміння, яке трапилося між нею та сусідкою-росіянку через гру слів за обставин, коли ані українці, ані росіяни не знали до ладу мови одне одного («*Ми ж по-російськи то не знали зразу...*» (UL2-04: 501). Цій розповіді передують коротке зауваження:

«...Поселили лейтенанта, забрали нам одну кімнату, ну і лейтенанта того поселили. Жінка його була сама з Рязані. Говорила, донині говорить — вже має 80, вона з двадцять п'ятого року, майже 80 років має — донині говорить по-російськи, слова по-українськи не скаже...» (UL2-04: 491–495).

На завершення цього сюжету історії вона ще раз повертається до тієї самої ремарки:

«...Жили дружно. Вони навіть допомагали нам, як ми самі діти залишилися, вона приходила, по-російськи говорила, і вже можливо біля неї я навчилася добре говорити по-російській мові <...>

І вона слова по-українськи не може [сказати], а я, кажу, так коло неї, можливо, і навчилася говорити по-російській мові...» (UL2-04: 509–516).

Михайлина (українка зі Львова, що замолоду пережила примусове переселення з Польщі) на запитання «Як ви ставитесь до людей різних національностей, які жили або живуть поруч з вами?» висловлює свою позицію просто і безпосередньо:

«Та я, знаєте що, ставлюся так: я знаю, що поляки з нами робили, то я погано, я ненавиджу їх просто. По-перше. По-друге, вони слова — або по-польськи, або по-російськи — а по-українськи вони слова не скажуть. А як ми були в Польщі, то по-українськи ми не мали права говорити, а вони прийдуть тут, то вони по-українськи не вміють, хоча їй можуть. Не вміють сказати. Так само й ті росіяни. Ну в нас в домі живе така ця NN. Скільки вона — 50 років, чи де більше вже живе тут у Львові, вона слова по-українськи не скаже. То що, не можеш навчитися? Не хочеш просто, не хочеш! Як москалі, так ці, поляки, не хочять вчитися української...» (UL4-05: 1529–1539)

Наче у відповідь на це звинувачення російськомовна Тетяна, жінка з Криму (яка живе у Сімферополі з часів Другої світової війни), пояснює¹³:

«Во-первых, я украинский язык не понимаю. Может быть, даже я и не хо... Не только не хочу, но я не понимаю его, вот говорят они — с пятого на десятое я [пойму]... Татарский лучше пойму, чем украинский» (US2-04: 1002–1010).

Російськомовні жінки Півдня та Сходу не вбачають жодної потреби у вивченні української мови.

У наративах жінок різних регіонів фігурує такий міфічний час загальної між-національної злагоди і взаємоповаги, коли мовно-етнічні питання не видавались ані актуальними, ані тим більше болісними для них. Інша справа, що ця «золота доба» у їхніх оповідах співвідноситься з різними історичними періодами. Так, кримчанка Лариса тужить за радянськими часами, коли лише одна мова потрібна була для спілкування — російська.

«Я учила разных людей: в классе были и татары, и грузины, и узбеки. Откуда только люди не приезжали. И западные украинцы приезжали, в деревнях когда... Проблем по национальности никогда не было ни с евреями, ни с кем. <...> Тогда, когда мы жили, это не было проблемой, эти вопросы нас не волновали и даже в журналах не писали. В [классных] журналах была такая колоночка в конце «родной язык» — как правило, писали — русский, русский, русский. А национальность, как таковая — та она меня не интересовала. И учащихся, и людей, которые вокруг меня. <...> Так что это, то, что сейчас выставляется проблемой — тогда не было проблемы. Мы спокойно жили в каком-то плане, как говорили <...> Сталин, по-моему, или кто-то говорил: «есть нация — советский народ»... Так что это, это просто меня не волновало» (US1-04: 1529–1554).

Валентина з Сімферополя згадує про радянське минуле, практично дослівно повторюючи слова своєї землячки:

«Ну, что приехала в Степанокерт и работала я там учителем и завучем средней школы. <...> В Степанокерте была одна русская школа, одна армянская и одна азербайджанская

школа. Вот в русской школе я была завучем и учителем русского языка. Интересно было очень работать — многонациональная школа. В русской школе учились и русские, и азербайджанцы, и евреи, и армяне, и грузины, и кто хотите. Но я это время вспоминаю с большим, э-э, это, чувством, глубоким чувством. Как относились тогда к... и никаких межнациональных отношений, никаких, никакой розни, никаких разговоров о том, что вот этот — еврей, этот — азербайджанец, этот — армянин... Все как будто были одна сплошная большая семья, большая семья» (US6-04: 393–405); «Кроме того, что, вот, была там завучем школы, я два года была директором пионерского лагеря в Шуше... (это город азербайджанский, в горах) <...> И там дети были всех национальностей, и чтоб кто-нибудь сказал: «Ай, ты турок или ты армянин, или ты еврей», — никогда слова этого не было слышно. И ка... и удивительно отношение к русскому языку. Все стремились изучать русский язык» (US6-04: 432–437).

Чим пояснити таке загальне прагнення і готовність вивчати російську мову, як не її престижністю, широтою сфер функціонування та особливим статусом у країні, де вертикальна соціальна мобільність була немислима без опанування російської мови.

Західні українки впродовж життя протидіяли практиці мовно-етнічної гомогенізації. Тому Надія тужить радше за дорадянськими часами її довоєнного дитинства. У її уяві це період, коли панувала гармонія і представники інших народів шанували українську мову.

«Ми дружили, будучи дітьми, і з поляками, і з євреями, ми бавилися в дворі одному і єврейські діти бавилися, і бавилися поляки, і українці бавилися. Всі разом бавилися, поки не було росіян. Всі нації бавилися і різниці не робили. Вони всі, наприклад, старалися говорити українською мовою. Говорили, більш вони підтосовувалися під наше. І той поляк, нехай він — та дівчинка чи хлопчик — вони старалися нехай одне слово по-польськи, друге по-українськи, але старалися говорити з нами так, як ми говорим. І ті євреї завжди говорили по-українськи до нас. Між собою вони так швагotalи по-єврейськи, що ми не розуміли діти, як вони говорять...» (UL2-05: 1309–1318).

Примітно, що саме жінки-українки, чия етнічна ідентичність була zagrożена, висловлюють свою стурбованість щодо насадження російської мови у радянський час. Не слід забувати, що після Другої світової війни етнічний склад населення Галичини докорінно змінився: абсолютну більшість євреїв було знищено, тоді як більшість поляків примусово переселено до Польщі. А місцеве українське населення залишилося наодиною з новоприбулими російськомовними громадянами СРСР. І західноукраїнські жінки свідомі цієї ситуації: «...як прийшли росіяни, то знов так: євреїв ото порозстрілювали <...>, а поляки всі виселились в Польщу <...> Осталися одні українці і росіяни...» (UL2-04: 1344–1346). Відтак за роки, що минули, спогади про колишні проблематичні стосунки і конфлікти з представниками інших націй (насамперед поляками та євреями) були значною мірою витіснені з пам'яті жінок на тлі десятиліть дискримінації, якої вони зазнали від російськомовної влади, та принижень від російськомовних громадян.

Цей чинник є визначальним для оцінки факту здобуття Україною незалежності. західноукраїнські жінки приймають її як подію, що водночас усунула обидва боліс-

ні чинники — і тоталітарну владу, і чужу мову. З відповідей на пряме запитання «Яке значення у вашому житті мала незалежність України?» впливає, що в такий спосіб українці віднайшли громадянські права та свободи, їхню людську гідність було відновлено.

«Яке значення? А те, що стало вільно дихатися, [сміється] що ти живеш на своїй землі, в своїй країні. <...> Батьки казали, що ще колись буде Україна вільною, незалежною ні від якої держави, ні від якої нації. І ми... здається, так як легше стало дихати на землі і людям, хоч ті пенсії мізерні, але все одно живеш в своїй незалежній Україні. Вільніше ходиш по землі, вільніше дихаєш, вільніше, як кажуть, відчуваєш якимось себе, що ти є людина...» (UL2-04: 1394–1400).

«Хоч би Бог дав, щоб то не змінилося, щоб та наша незалежність збереглася, щоб була. Хай хліб і вода буде, а лиш би було своє слово, щоб ми могли вільно говорити, що хто хоче, вільно ходити до церкви, віросповідання, і все» (UL4-05: 1612–1614).

У цьому контексті вельми показово, що Федора — білоруска зі Львова (власна мова якої — неймовірний суржик російської, української та білоруської, а її діти та онуки цілковито російськомовні), висловлює своє беззастережне схвалення української незалежності, фактично отожднюючи себе із українцями:

«Независимость? Я радувалася! Я украинское взяла подданство, вот. Я радувалася, думала, що дасть Бог — все буде хорошо. Что Украина буде самостийна — свои люди, своя власть, сваи... Не буде нами никто командовать, и всё... <...> Должна быть Украина в конце концов! Чего-то все гасударства мають право быть своими гасударствами, своими нациями, а наша Украина не може быть?! У нас же народ тоже не дурный. Наш народ же трудолюбивый, вежливый, певучий, веселый. Чего ж ему так жить плохо? Как это даже грешно сказать! Вот. И я так думаю, у нас ешо всё будет добре» (UL3-05: 1919–1931).

На відміну від них, російськомовні жінки Сходу та Півдня переважно схвально висловлюються з приводу універсального використання російської мови як мови міжнаціонального спілкування народів СРСР. У такій ситуації вони не бачають жодної проблеми, можливо, тому, що для них особисто це не створювало жодних обмежень чи незручностей. Вчені вже спостерігали подібний ефект, досліджуючи жіноче сприйняття національних кордонів та (психологічних) міжетнічних бар'єрів. Виявилось, що «діти, які зросли у центрі великої і сильної країни, взагалі не почувалися якимось обмеженими»¹⁴. Можливо, приналежність до панівної нації у поліетнічній державі може створювати таке саме відчуття відсутності будь-яких обмежень. Та коли становище росіян змінюється (зі статусу провідної нації в СРСР вони перетворюються на національну меншину в Україні), їхнє сприйняття мовної ситуації також докорінно змінюється. Російськомовні жінки занепокоєні втратою колишнього офіційного і престижного статусу російської мови в сучасній Україні. Вони висловлюють острах щодо можливої примусової українізації, через що вони, ймовірно, змушені будуть вивчати та повсюдно розмовляти українською, а не російською мовою. Слід зазначити, що законодавство колишнього СРСР та Закон про мови сучасної України (1989) гарантують вільний розвиток мов національних меншин та

їхніх культур¹⁵. Однак, як відомо, така формальна рівність має мало спільного з поняттями престижу та дискримінації на рівні повсякденних практик. Це те, що побачили українці тоді, і те, чого бояться російськомовні мешканки України нині. Ось як про це каже Агафія:

«Я, например, с удовольствием изучала азербайджанский язык, ведь это же не украинский язык. И когда мы приехали вот сюда, в Харьков, дети <...>, уже мы их столько навозили, мы столько этих узбецких, казахских языков знали, что дети устали. <...>. И было такое положение: дети военных от украинского языка были освобождены. Но... в Харькове моего сына упрекнули на весь класс: «Ты украинские булочки любишь есть — так ты обязан учить украинский язык!...»¹⁶ (UK2-04: 2282–2295).

Отже, у жінок Сходу та Півдня російська мова також ототожнюється із радянською владою, проте цей зв'язок має цілковито позитивні конотації. Ті, чия національна ідентичність (коли під нацією розуміли саме «російськомовний радянський народ») ґрунтується на тісному зв'язку з Росією, сприймають незалежність України як травматичну подію. Для них незалежність — це безглуздя, шкідливий акт, що зруйнував колишню цілісність, «ідеальні» стосунки між братніми слов'янськими народами. Саме це постає як головна причина їхнього невдоволення фактом незалежності. Наталія і Тетяна з Криму одноставні у своєму сприйманні старої і нової влади:

«Я не считаю Украину независимой, потому что ни в экономическом, ни в политическом отношении никакой независимости у ней нет. <...> Но <...> провозглашение независимости Украины, безусловно, отразилось на всех нас. Ну, во-первых, утеряна Россия, с которой мы, люди даже не только русской национальности (потому что я наполовину украинка — у меня отец украинец, но я пишу так русская) <...>, это утрата корней <...> всю жизнь были вроде, в одном государстве жили, сейчас оказались по две стороны рубежа. Я считаю, это очень неразумное решение, если случится когда-то это объединение вновь, только можно это приветствовать. Это... национальности славянские должны все ж таки держаться друг за друга...» (US3-04: 879–894, Наталія).

«Власть я только одну признаю — нашу советскую власть <...> Другой власти для меня нет. <...> Я... совершенно советский человек. Мне, конечно, очень было обидно и жалко, что развалился наш Советский союз, в котором я жила, которое ценила, которое я дорожила. Оно осталось в моем сердце [скрестила на груди руки, в глазах слезы] <...> Мне, конечно, очень не нравилось, когда разделили нашу страну, разделили на куски, растерзали ее, вот. Была одна страна. Одни деньги. Одни люди...» (US2-04: 837–855; 908–910, Тетяна).

Відчутна туга за колишніми часами тісно пов'язана із тодішнім типом соціальних відносин у радянському суспільстві. Ця пострадянська ностальгія часто є тугою за втраченою єдністю (дружбою) у найширшому значенні цього слова — від територіальної цілісності та міжетнічних взаємин — і аж до особистих людських стосунків.

Політика радянського «плавильного казана» (доктрина «єдиного радянського народу») на рівні повсякденних практик мала б, здається, означати загальне

ігнорування, нечутливість, індиферентність щодо етнічності оточуючих, тобто всі і кожен мали б вдавати, наче етнічності взагалі не існує. Однак, як видно з жіночих наративів, глибока персональна інтеріоризація цієї доктрини не відбулася, адже кожна з жінок постійно вказує національність тих неросіян, з якими її зводила доля (родичі, сусіди, співробітники та ін.). Більше того, декларуючи відсутність будь-якого інтересу до національності інших, власну байдужість до етнічності оточуючих, вони насправді точно пам'ятають і докладно називають її! У цьому плані показовою є розповідь Наталії з Криму:

«Я вспоминаю наш крымский класс в крымской школе. Ну, состав был самый такой интернациональный: русские, украинцев как-то было мало, много было евреев, девочек и мальчиков, два было мальчика — армянина, девочка — гречанка и два татарина <...>. Класс был очень дружный, никогда никаких не было даже намеков на какие-то национальные взаимоотношения. Все как-то считали себя равными, и никто даже не задумывался о национальностях. <...> До этого никто никогда над этим вопросом не задумывался» (US3-04: 786–795)

«Я настолько воспитана была интернациональном духе, что я даже никогда не задумывалась над этим вопросом, я <...> никогда ни в какой расчет не беру национальность, у меня это уже в крови и уже это не переделаешь. Нас так воспитали» (US3-04: 864–868).

Фактично, говорячи від імені групи (своїх однокласників чи однолітків), Наталія висловлює лише свою особисту сьогоденну життєву позицію, проектуючи її на власне минуле. Інші жінки Півдня та Сходу, як-от Валерія та Агафія, висловлюють свої міркування ледь не тими самими словами:

«Сколько я жила, у нас никогда... в детстве еще, у нас никогда не было, кто еврей, кто украинец, кто там узбек или кто, не было, мы все были одной нации [улыбается]. Даже не было, шо ты русский, а ты украинец — одной нации мы все были <...>. В школе мы не обращали внимания на национальность, ну, в вечернем институте...» (UK1-04: 2296–2298, 1113–1151).

«...Класс был очень дружный, очень дружный и многонациональный. Никогда никаких распрей, никаких, так сказать, обид. Тогда этого не было, тогда это все было хорошо <...>. Дом у нас был многонациональный: и крымские татары, и лезгины, и казанские татары, и азербайджане <...>. Русских семей немного было, но это была единая семья, единая семья» (UK2-04: 124–126, 180–185).

Колективізм

Для аналізу радянського дискурсу та відповідної ідентичності доволі продуктивним видається поняття колективізму. Адже саме через приналежність до певного трудового колективу формувалося відчуття причетності до суспільства загалом¹⁷, тобто формувалася певна ідентичність. З іншого боку, лише через участь у колективній праці звичайні люди могли зробити свій внесок у загальнодержавні досягнення і поділяти

гордість за них із рештою радянського народу. Членство у колективі було чи не єдиним шляхом надати якогось сенсу існуванню окремого індивіда у суспільстві, ідеологічні постулати якого заперечували значущість будь-якої індивідуальної активності та знецінювали окрему особистість.

Втім, поняття колективізму має сенс не тільки і не стільки щодо професійної ідентичності, але постає ключовим елементом, стрижнем світогляду радянської людини. Партійний принцип «вищості колективних інтересів над особистими» на рівні повсякденних практик означав розмивання меж індивідуального простору, державний і громадський контроль і втручання у приватне життя. Трудовий (чи навчальний) колектив ставав субститутом великої сім'ї чи формою общини («*Все как будто были одна сплошная большая семья, большая семья*» (US6-04: 405)), правила якої поширювались на кожного її члена. Наприклад, кримчанка Лариса (US1-04) згадує в своїй оповіді трудовий колектив аж 11 разів! Вона пишається своєю належністю до нього та своєю активною участю у його життєдіяльності (і в професійному, і у неформальному вимірах).

Розмірковуючи про незалежність України, вона артикулює одне з ключових гасел радянських часів: «*жить среди людей и быть свободным — нельзя. Опять-таки это чьи-то слова: жить в обществе и быть свободным в обществе... от общества нельзя*» (US1-04: 1586–1588). Жінка висловлює свою власну позицію щодо всебічної залежності індивіда від суспільства відомою цитатою одного з класиків марксизму, в такий спосіб засвідчуючи глибину інтеріоризації нею офіційного (партійно-владного) дискурсу. Харків'янка Валерія також згадує колектив у позитивному ключі, акцентуючи на стилі взаємин у ньому: «*коллектив был очень дружный, друг другу помогали*» (UK1-04:1099–1101). У наративі Валентини, росіянки з Сімферополя, концепти *колектив*, *інтернаціоналізм*, *Радянський Союз* також належать до одного дискурсу — радянського. Радянське минуле оцінюється позитивно та вочевидь протиставляється сучасності:

«...Я, вот, из бедной крестьянской семьи, э, доросла до профессора, э, была уважаема в коллективе, в городе <...>, я благодарна, прежде всего, э, бывшему Советскому Союзу. Поэтому, что я с ним прожила почти всю свою жизнь. И, когда сейчас я, вот, смотрю, то многое мне в современной жизни не нравится. И в воспитании детей, и в образовании, и в здравоохранении. И считаю, что хулить, ругать бывший Советский Союз нельзя. В нем много было интересного — мы были большими патриотами, мы были большими интернационалистами и остались ими до сих пор. Мы любили свою страну, любили, э, ее по-настоящему! А сейчас, вот этого чувства уважения к своей стране, к своей Родине... оно как-то падает и больше всего выдвигается на первый план свое личное «я», а не общее «мы».» (US6-04: 1335–1345).

У наративах західноукраїнських жінок, натомість, заледве чи зустрічаємо навіть саме слово *колектив*. Їхня професійна ідентичність виражається радше в асоціації із певним видом діяльності, фахом, а не з інституцією чи персоналом конкретної установи. Крім того, відносини зі своїми колегами по роботі у їхніх оповідях змальовані не стільки у термінах солідарності (згуртованість, дружба,

допомога, взаємодтримка тощо), скільки у термінах конкуренції (проблеми кар'єрного просування, трудові й особисті конфлікти тощо). У такий спосіб одні артикують свої колективістські цінності, засновані на глибокому ототожненні особи з групою, інші ж — репрезентують радше індивідуалістський світогляд, у межах якого особистість мислиться як така, що протистоїть колективу.

Часопростір

«Ностальгія (від *nostos* — повернення додому та *algia* — прагнення) є тугою за домом, якого більше не існує чи ніколи не існувало. Ностальгія є почуттям втрати та витіснення», — пояснює смисл поняття “ностальгія” Світлана Боїм у передмові до своєї книги «Майбутнє ностальгії»¹⁸. «На перший погляд, ностальгія є тугою за місцем, проте насправді це туга за іншим часом — часом дитинства <...> Той, хто відчуває ностальгію, прагне скасувати історію та перетворити її на приватну та колективну міфологію, знову відвідати час, наче місце, відмовляючись підкоритися незворотності часу, яка переслідує людину»¹⁹ — веде вона далі.

Структурування часу та простору в автобіографічних наративах жінок різних частин України має свою виразну специфіку. Неможливо не помітити «вододіл» між Сходом і Заходом, що є наскрізною темою усіх життєвих історій мешканок цих теренів. Жінки Криму територіально асоціюють себе радше із Росією/СРСР, аніж із Україною, тож і протиставлення Схід/Захід у їхніх оповідах фігурує радше на маргінесі. Загалом, у свідомості жінок кожен регіон не лише стоїть осібно щодо інших, але й певною мірою протистоїть їм. Такий погляд доволі чітко артикульований у розповіді Валерії з Харкова, яка висловлює свою стурбованість щодо ризиків, які криються у доволі проблематичних відносинах поміж трьома регіонами:

«Ну слава Богу, слава Богу, що на Україні нет войны, вот это слава Богу, надо вот это вот... это очень хорошо. Вот сейчас говорят очень много о том, что у нас нестабильность, нестабильная обстановка <...> Слава богу, что нет во... нет у нас войны, нет побоищ никаких, вот это надо ценить. <...> Может лучше, чтоб ее разделили на три части: Западная Украина, восточная и Крым, все. Дай бог, чтоб мир сохранился, тогда все наладится...» (УК1-04: 2372–2382).

Формулюючи свою позицію щодо радянської влади та національно-демократичної української державності, відповідних ідеологій та практик, жінки трьох регіонів виказують цілком виразну настанову — «за» або «проти». Фактор простору, а саме — місця народження і проживання значною мірою детермінував історичний досвід, а отже сформував і конструкт часу в жіночих автобіографіях. Жінки, які народились у Галичині за іншого суспільного устрою, не перебували під впливом комуністичної пропаганди під час ранньої сімейної соціалізації та здобуття шкільної освіти. До приходу радянської влади їхні родини не були тероризовані сталінською репресивною машиною. І хоча життя українців Галичини у міжвоєнні часи важко назвати безхмарним (з огляду на дискримінацію з боку

польської влади), проте до 1939 р. вони не знали жакхіть побудови «комунізму»: ранньої примусової колективізації та Голодомору 1932–1933 рр., політики і практики русифікації через переслідування та винищення української інтелігенції, войовничого атеїзму, який передбачав фізичне руйнування церков тощо. Більше того, населення Західної України мало порівняно значний досвід демократії та парламентаризму як за часів Австро-Угорщини, так і під владою Польщі, тобто мало уявлення про громадянські й особисті, політичні права і свободи, а також навички користування ними. Місцеві українки знали (принаймні від їхніх батьків) та десятиліттями зберігали пам'ять про той *інший* спосіб життя. Тому життєві історії жінок з цих теренів у часовому відношенні розпадаються на три періоди: до радянської влади, за радянської влади та після проголошення незалежності.

Автобіографічні оповіди свідчать, що західноукраїнські жінки і тоді, і тепер відчували образу на радянську владу, яка ставила під загрозу насамперед їхню національну ідентичність. Чи не тому вони оцінюють встановлення радянської влади на Західній Україні як витіснення? Справді, у тій країні вони почувалися у духовному «вигнанні». Через це, ймовірно, й сприйняття розпаду СРСР у них докорінно відмінне: вони вбачають у ньому момент відновлення історичної справедливості, *звільнення* (у найширшому значенні слова), яке дозволило їм фактично повернутися до колись втраченого «дому». Цілком очевидно, що для них незалежна демократична Україна (якої вони насправді раніше ніколи не знали) є тією міфологізованою батьківщиною, за якою вони досі тужили.

Жінки Сходу та Півдня ніколи не знали іншої влади, окрім радянської, іншого суспільного устрою, окрім соціалізму. Ця ситуація частково відрефлексована у їхніх наративах. Наприклад, Віра з Харкова розмірковує: *«Если б мене застала советская власть взрослой, то я б могла здраво оценить, но... со времени установления советской власти я была ребенок»* (УК3-04: 1325–1328); подібно ж міркує і Валентина з Криму: *«Я не знала другой власти, кроме советской, до девяносто второго года. И я думаю, что, э, тем, чем я стала, я обязана нашему государству и нашей бывшей [смеется] советской власти»* (УС6-04: 1352–1354). Фактично, радянська система була для них єдиною знаним та єдиною можливим способом існування. Чи не тому її колапс вони сприймають як колективну і особисту поразку водночас? Із розпадом СРСР була зруйнована їхня базова система цінностей, тобто було підважено самі засади радянської ідентичності. Зі встановленням незалежності України вони втратили свою «домівку» — СРСР, і тепер вже ці російськомовні жінки стали почуватися «вигнанцями». Схоже, саме це і є осердям тієї пострадянської ностальгії, якою просякнуті розповіді цих жінок.

Формально Україна є єдиною з 1939 р., проте українці все ще розділені на Схід, Захід та Південь. І це не лише через ті взаємні стереотипи, що сформувалися століття тому та цілеспрямовано культивуються і використовуються деякими політиками. Взаємна недовіра та упередження спричинені також і різним смыслом минулого, який сформувався у цих старших жінок на основі їхнього особистого життєвого

досвіду. Їхні спогади доволі ностальгічні, проте тужать вони за доволі різними речами. У часовому та просторовому плані ці жінки належать до однієї епохи та однієї країни, проте їхня «далека батьківщина» (дитинство) має різні координати на їхніх ментальних мапах. І ці координати значною мірою детерміновані тими системами цінностей, у межах яких відбувалася рання соціалізація цих жінок.

¹ Дослідження проводиться в Інституті народознавства НАН України за підтримки Канадського Інституту українських студій при Університеті Альберти (Канада). Авторка висловлює особливу подяку Вікторії Середі, завдяки фаховим коментарям та плідним ідеям якої первинний варіант цієї статті було якісно перероблено.

² Про становлення та особливості усної жіночої історії у країнах Заходу див.: Кісь О. Усна жіноча історія як історична альтернатива в Україні: нове прочитання нових джерел//Матеріали VI Конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія. — Донецьк, 2007.

³ Наприклад, див.: *Gender and Memory. International Yearbook of Oral History and Life Stories*/Ed. by S. Leydesdorff, L. Passerini, P. Thompson. — Vol. 4. — Oxford, 1996; *Memory and Totalitarianism. International Yearbook of Oral History and Life Stories*/Ed. by Luisa Passerini. — Vol. 1. — Oxford, 1992.

⁴ Повнішу інформацію про цей міжнародний проект, його цілі, методологію, історію розвитку та отримані результати можна знайти на офіційній веб-сторінці <http://www.womensmemory.net>.

⁵ Докладніше про дизайн проекту, його наукове та суспільне значення, структуру та методику проведення інтерв'ю див.: Кісь О. Відновлюючи власну пам'ять: проект «Україна ХХ століття у пам'яті жінок»//Україна модерна. — 2007. — Т. 11. — С. 66–70.

⁶ За умовами проекту усі біографічні матеріали можуть використовуватись виключно за дотримання анонімності, тому справжні імена оповідачів замінено на подібні, інші згадувані у розповідях особисті імена (окрім імен публічних осіб) вилучено та замінено позначкою NN.

⁷ «Угода між урядом УРСР і Польського Комітету Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР»; текст угоди див.: *Депортації. Західні землі України кінця 1930-х — початку 1950-х років. Документи, матеріали, спогади. У 3-х тт./Відпов. ред. Ю. Сливка. — Т. 1. — Львів, 1996. — С. 287–294.*

⁸ Зважаючи на згадану вище вимогу анонімності, при цитуванні біографічної оповіді вказується лише код інтерв'ю в архіві «Жіноча пам'ять України» за таким принципом: перша літера У вказує на країну-учасницю проекту — «Україна»; друга літера L, K, S — вказує на місто, де було записане дане інтерв'ю — Львів, Харків чи Сімферополь; наступна цифра (від 1 до 10) — порядковий номер інтерв'ю; цифри 03, 04, 05 — позначають рік запису (2003, 2004 чи 2005); цифри після двокрапки вказують на номери рядків у транскрипті інтерв'ю, які процитовано.

⁹ Тут і далі виділення жирним означають логічний наголос, який робили оповідачки на певних словах та виразах; це виділення належить тому, хто здійснював транскрипцію інтерв'ю. (Прим. ред.)

¹⁰ Третя Програма КПРС (затверджена XXII З'їздом партії 1961 р.) стверджувала, що етнічні відмінності врешті-решт зникнуть і всі народи приймуть російську мову. Микита Хрущов у своєму звіті заявив, що процес подальшого зближення та об'єднання усіх націй неминуче приведе до їх злиття. На XXIV з'їзді КПРС 1971 р. було вперше висловлено ідею про те, що на теренах СРСР формується нова історична спільність — «радянський народ», для якого спільною мовою має стати російська, зважаючи на виняткову роль російського народу у радянській історії та соціалістичних зверненнях. Нову доктрину було використано для того, щоб обґрунтувати особливий статус російської мови як «мови міжнаціонального спілкування», що передбачало її загальне і першорядне використання на всій території СРСР.

¹¹ Слід зазначити, що національна та мовна політика СРСР щодо українців змінювалася у різні періоди радянської історії. У 1923 р. більшовики почали впроваджувати політику «коренізації», яка уможливила стрімку (хоча й тимчасову — до 1931 р.) українізацію освіти, преси та урядування в Україні. Після 1933 р. «український буржуазний націоналізм» був проголошений головною проблемою, яку слід нещадно викоринювати в Україні, внаслідок чого у 1930-х рр. величезну кількість найкращих представників української інтелектуальної, культурної та політичної еліти було знищено. З 1938 р. російська мова стала обов'язковою для вивчення у всіх радянських школах, включно з тими, де викладання велося іншими мовами. З 1930-х рр. в Україні послідовно впроваджувалась політика русифікації (що передбачала різноманітні методи, форми та механізми), яка врешті призвела до вражаючого скорочення використання української мови в освіті, пресі, книгодрукуванні та сфері управління. Єдиним винятком був період 1963–1972 рр., коли Петро Шелест обіймав пост першого секретаря компартії України. Він провадив політику підтримки та розвитку української мови в царині освіти, видавництва та урядуванні. Докладний аналіз політики русифікації та її наслідків в Україні викладено в: *Шевельов Юрій*. Українська мова в першій половині ХХ століття (1900–1941): стан і статус. — Чернівці, 1998; *Дзюба І. М.* Інтернаціоналізм чи русифікація? (написаний 1965 р., текст українською вперше вийшов окремою книжкою: К., 1998). Повний текст доступний також он-лайн: <http://www.ukrcenter.com/library/read.asp?id=4771>.

¹² «Лінгвоцид (мововбивство) — це свідоме, цілеспрямоване нищення певної мови як головної ознаки етносу — народності, нації. Лінгвоцид спрямовується в першу чергу проти писемної форми мовлення. Кінцевою метою лінгвоциду є... ліквідація цього народу як окремої культурно-історичної спільноти, винародовлення етносу» (*Іванишин В., Радевич-Винницький Я.* Мова і нація. — Дрогобич, 1994. — 218 с., а також <http://www.vesna.org.ua/txt/ivanushynv/movnaz/>). Докладніше про політику і практику лінгвоциду української мови див.: *Масенко Л.* Мовна політика в УРСР: історія лінгвоциду//Українська мова у ХХ сторіччі: історія

лінгвоциду/За наук. ред. Лариси Масенко. — К., 2005. — С. 5–36 (ця книга також містить оригінальні документи, що ілюструють мовну політику тогочасної влади в Україні).

¹³ Цікаво, що тема української мови постає в розповіді Тетяни у відповідь на запитання «Яке значення у вашому житті мала незалежність України?», тобто для неї саме ця подія асоціюється з мовним питанням.

¹⁴ *Yuval-Davis N., Stoetzler M.* Imagined Boundaries and Borders: A Gendered Gaze//The European Journal of Women's Studies. — 2002. — № 9/3. — Рр. 329–344.

¹⁵ Докладніше про правові аспекти мовної політики в Україні див: *Костицький М.* Державна мова в Україні: політико-правовий огляд//Політична думка. — 2000. — № 3. — С. 3–26 (скорочений виклад див.: http://www.politdumka.kievua/index.php?old_site=1&aid=401&begin_ROW=400).

¹⁶ Примітно, що період, про який згадує ця оповідачка, якраз співпадає з тимчасовою політикою українізації часів Шелеста (про що йшлося вище).

¹⁷ До того ж у часи СРСР первинні осередки усіх без винятку громадських і політичних організацій — від партійних, комсомольських і піонерських і аж до Товариства охорони пам'яток історії, Товариства Червоного Хреста, Товариства тверезості чи Товариства охорони природи тощо — формувалися саме за місцем праці/навчання. Якщо додати ще й проживання сімей працівників підприємств у так званих «відомчих будинках», відомчі бази відпочинку та санаторії, дитсадки, поліклініки, спортивно-оздоровчі заклади тощо, стає зрозуміло, наскільки щільно колектив охоплював усі сторони приватного життя його члена. Втрачаючи зв'язок з колективом, індивід фактично опинявся поза соціумом. У такий спосіб формувалась міцна інституційна залежність особи.

¹⁸ *Boym S.* The Future of Nostalgia. — New York, 2001. — Р. xiii.

¹⁹ Там само. — С. xv.